

الصحيحه و اقوال العلماء و اراء الفرق المختلفه: عبدالعظيم البستوي، مکه، مکتبه المکيه، ۱۴۲۰ق؛ مهذب الأحكام فی بيان الحلال و الحرام: سيد عبدالأعلى سبزواری (م. ۱۴۱۴ق.)، قم، دفتر آيه الله سبزواری، ۱۴۱۳ق؛ مواهب الجليل: محمد بن محمد الحطاب الرعيني (م. ۹۵۴ق.)، تحقيق زکريا عميرت، بيروت، دار الكتب العلميه، ۱۴۱۶ق؛ المؤلف من المختلف بين أئمة السلف: الفضل بن الحسن الطبرسي (۴۶۸-۵۴۸ق.)، به کوشش گروهی از استادان، مشهد، انتشارات بنياد پژوهش‌های اسلامی آستان قدس رضوی، ۱۴۱۰ق؛ السوافي: محمد بن شاه مرتضی فیض کاشانی (۱۰۰۶-۱۰۹۱ق.)، تحقيق ضياءالدين حسيني و کمال الدين فقيه ایماني، اصفهان، کتابخانه اميرالمومنين، ۱۴۰۶ق؛ وسائل الشيعه (تفصيل وسائل الشيعه الي تحصيل مسائل الشريعه): محمد بن الحسن الحر العاملي (۱۰۳۳-۱۱۰۴ق.)، به کوشش عبدالرحيم رباني شیرازی، بيروت، دار احیاء التراث العربی، ۱۴۰۳ق.

سعید گلاب‌بخش

حج‌نامه: سفرنامه حج، نوشته سلیم خان

تکابی

گزارش سفر حج سال ۱۳۱۰ق. / ۱۲۷۲ش. در عهد ناصرالدین شاه قاجار (حک: ۱۲۶۴-۱۳۱۳ق.) از تیکان‌تپه (تکاب فعلی واقع در آذربایجان غربی) که از راه شمال ایران انجام

پذیرفته و اطلاعاتی از این مسیر، که از راه‌های مردمان کردستان و آذربایجان به عثمانی و نیز یکی از مسیرهای حج آنان بوده، به دست داده است.

اطلاعی از سال تولد و شرح حال و آثار سلیم خان تکابی، نویسنده سفرنامه، در دست نیست؛ جز آن که بنا بر متن سفرنامه، او کُرد و از خوانین سرشناس غرب آذربایجان و ساکن تیکان‌تپه و شخصی متمول بوده است. بنا بر برخی گزارش‌ها، او به سال ۱۳۲۶ق. در گذشته است.^۱ نثر سفرنامه و اشعار او در متن سفرنامه، نشان از فضل و طبع شعری او دارد. او در مسیر خود، به تبریز رفته و از مظفرالدین شاه قاجار که آن زمان ولیعهد ایران بوده، اجازه سفر گرفته و ولیعهد، همان‌جا بدو لقب خانی و درجه سرتیپی داده و سفارشنامه‌ای خطاب به سفیرکبیر ایران در استانبول برایش نوشته است. (ص ۲۸-۲۹)

در پایان، نسخه خطی سفرنامه که به دستور عبدالرحمن بیگ، برادر نویسنده، در ۱۳۲۶ق. کتابت گشته، از سلیم خان با صفت «مرحوم» یاد شده و از این می‌توان دریافت که او پیش از این سال، مرده است. سلیم خان بر مذهب شافعی بوده و از سفرنامه او اعتقاد و اهتمامش

۱. کتاب شناسی حج و زیارت، ص ۲۰۹.

به آموزه‌هایی مانند شفاعت و زیارت و علاقه‌اش به اهل بیت پیامبر علیهم‌السلام به خوبی آشکار است. او انگیزه خود را از نوشتن سفرنامه، ثبت احکام و مناسک و آداب و ادعیه حج و وقایع راه و سیاحت شهرها معرفی کرده است. (ص ۲۱-۲۲)

از اطلاعات ویژه سفرنامه، ماجرای شیوع بیماری وبا در مکه در این سال است که تلفات سنگینی داشته و موجب شده است نویسنده نتواند آن گونه که خواسته از اماکن زیارتی و دیدنی این شهر گزارش ثبت کند. (ص ۱۰۳-۱۰۷)

آغاز سفر، روز سوم شعبان ۱۳۱۰ ق. / اول اسفند ۱۲۷۱ ش. بوده (ص ۲۲) و سلیم خان، پس از ادای مناسک حج و زیارت مدینه، در بیست و هشت ربیع الثانی ۱۳۱۱ ق. / هفده آبان ۱۲۷۲ ش. به وطن خویش بازگشته است. (ص ۱۳۷) او هفت روز پس از حرکت از تیکان‌تپه، به تبریز رسیده و شانزده روز در این شهر مانده. (ص ۲۵، ۲۹) سپس از مرند، نخجوان، ایروان گذشته و در قصبه‌ای به نام آغصتفه (ص ۳۱-۳۷) سوار قطار شده و به شهرهای تفلیس و باطوم رسیده است. در باطوم سوار کشتی شده و در دریای سیاه، پس از توقف در چند بندر، در استانبول از کشتی پیاده شده. پس از توقف چند روزه و سیاحت

در این شهر، باری دیگر سوار کشتی شده و به اسکندریه، و به قصد سیاحت و زیارت، به قاهره رفته و آن گاه با قطار به بندر سوئز آمده و از طریق کانال سوئز وارد دریای سرخ شده و به بندر ینبع رسیده است. در بندر ینبع، با شتر به مدینه رفته و پس از چند روز زیارت اماکن مقدس این شهر، به مکه رفته است.

سلیم خان در بازگشت، به جده آمده و از آن جا با کشتی به بیروت و سپس از راه خشکی به حلب رسیده و از غرب کشور عراق فعلی، وارد این کشور شده و به موصل رفته و سپس به سردشت ایران رسیده و از آن جا به تیکان‌تپه بازگشته است. (نک: ص ۳۷-۱۳۸)

سلیم خان گزارش‌هایی را از وضعیت حج‌گزاران گُرد به دست داده است. بنا بر گزارش‌های او، گُردها مزوران و مطوفان گُرد داشته‌اند. او از مزور و مطوف با عنوان «دلیل» (راهنما) یاد کرده است. (ص ۸۸، ۹۶، ۱۰۰ و ۱۱۱) توجه نویسنده در این سفرنامه بیشتر معطوف بر خود حج و زیارت بوده و بسیاری از صفحات سفرنامه، به ذکر دعا و زیارتنامه و چگونگی زیارت مزار بزرگان دینی اختصاص یافته و بدین رو اطلاعات چندانی درباره وضعیت ظاهری اماکن و آثار مذهبی به دست داده نشده است. (ص ۶۶-۷۰)

قرنطینه از مشکلات این سفر بوده و سلیم

خان و همراهانش، رنجی بسیار در قرنطینه برده‌اند و به سبب شیوع و تلفات سنگین وبا در مکه، سختگیری مأموران قرنطینه بیشتر بوده است. سلیم خان در قرنطینه طور سینا ۲۱ روز معطل شده است. سختی شرایط قرنطینه و مدت آن، حجاج را واداشته تا شکایتی به سلطان عثمانی تلگراف کنند که پس از چند روز پاسخ آن آمده و مدیر قرنطینه از کار برکنار، و به مرکز فراخوانده شده است. (ص ۱۲۱-۱۲۲) سلیم خان در بیروت نیز هجده روز قرنطینه بوده است. (ص ۱۲۴-۱۲۷) گزارش‌های سفرنامه از اماکن زیارتی و دیدنی مدینه نسبت به مکه مفصل‌تر است. سلیم خان روز چهاردهم ذی‌قعدة وارد این شهر شده و روز بعد به زیارت مسجدالنبی رفته است. (ص ۶۶) در مسجدالنبی، به عنوان خادم افتخاری، همراه شیخ الحرم و شیخ فراشان حرم وارد حجره مبارک پیامبر ﷺ شده و آن را زیارت و در روشن کردن چراغ‌ها که از وظایف خادمان بوده، به آنان کمک کرده است. (ص ۷۸-۷۹) او پس از آن که از سوی شیخ الحرم به سمت خادم افتخاری نایل شده، یکی از گُردها را به نام حاجی رسول، که مقیم حجاز بوده، نایب خویش قرار داده است. (ص ۷۸)

گزارش‌های سفرنامه از محله‌های مدینه، از اطلاعات ویژه سفرنامه است. هشت محله برای

مدینه بر شمرده شده: ابن‌الحسین که محله اشراف بوده، اغوات که به ظاهر محل اقامت خادمان خواجه حرم بوده، شونه، ابن سعید، طوال، باب‌النبی، نورا و ساحه. (ص ۸۲)

بقیع و أحد از اماکنی بوده که سلیم، با توجهی خاص، زیارت کرده است. او از وجود بقعه‌های مزار اهل بیت و مشاهیر صدر اسلام در بقیع خبر داده است. سلیم خان چند بار به بقیع رفته و نخست به زیارت قبر عثمان بن عفان رفته که در گوشه بقیع بوده است و سپس ابراهیم بن رسول الله، قبر منسوب به حضرت فاطمه علیها السلام، عموی پیامبر صلی الله علیه و آله، عباس، و سپس امامان چهارگانه شیعه و بزرگان دیگر را زیارت کرده است. (ص ۷۳، ۷۸)

درباره أحد و بارگاه حمزه عموی پیامبر صلی الله علیه و آله و زیارت آن (ص ۷۷) و قبة الثنایا^{*} گزارشی مختصر آمده است. (ص ۷۸)

سلیم خان از مدینه تا مکه ۱۱ روز در راه بوده (ص ۸۷) و ۲۴ روز در مکه مانده است. (نک: ص ۱۱۹) بیشتر مطالب او از این شهر، مربوط به مناسک، آداب و ادعیه حج است. او به سبب شیوع وبا در مکه نتوانسته است آن گونه که می‌خواست از شهر مکه گزارش ارائه کند (نک: ص ۱۱۱)؛ اما گزارش‌های مربوط به شیوع بیماری وبا در این سال که بنا بر آن، ۲۵۰/۰۰۰ نفر از حج‌گزاران و مردم

همراه با مقدمه‌ای یازده صفحه‌ای از مصحح، تصحیح و چاپ شده است.

منابع

پنجاه سفرنامه حج قاجاری: به کوشش رسول جعفریان، تهران، نشر علم، ۱۳۸۹ ش.
ابراهیم احمدیان

حج‌نامه: سفرنامه حج نوشته علینقی منزوی

از سفرنامه‌های عهد پهلوی دوم (حک: ۱۳۲۰-۱۳۵۷ ش.) که حاوی اطلاعاتی از مکه و مدینه و وضعیت حج‌گزاری ایرانیان در سال ۱۳۹۳ ق. / ۱۳۵۲ ش. است. نویسنده در این سفرنامه به گونه مفصل مشاهدات خود را از اماکن و آثار مذهبی گزارش کرده و در برخی موارد، پیشینه تاریخی آن‌ها را با استناد به منابع معتبر تاریخ مکه و مدینه بازنموده است.

علینقی منزوی، پسر ارشد شیخ آقابزرگ تهرانی در سال ۱۳۰۰ خورشیدی در سامرای عراق متولد شد و در زمان جنگ جهانی دوم به تهران آمد. تحصیلات حوزوی را در سامرا و نجف به پایان برد. در نجف به پدر در تدوین کتاب الذریعه الی تصانیف الشیعه از مهم‌ترین آثار کتاب‌شناختی شیعه، یاری

شهر را تلف کرده است (ص ۱۰۷)، از ارزش تاریخی برخوردار است. شمار حج‌ج، ۸۵۰/۰۰۰ نفر بوده است. (ص ۹۹) همراهان سلیم خان نیز به وبا دچار گشته و بیش از سی نفر از حج‌ج‌گرد، از جمله دایی اش، گنجعلی بیگ، در گذشته‌اند. (ص ۱۰۶-۱۰۷) او شعری در رثای دایی خویش سروده که در سفرنامه آورده است:

بعد طوف یثرب و بطحا و با بیت العتیق
گنجعلی بیگ در معلی گشت با غلمان رفیق

(ص ۱۰۸-۱۰۹)

معرفی مسجدالحرام با ذکر تاریخچه‌ای از آن از آغاز خلقت آدم چند صفحه‌ای از سفرنامه را در بر گرفته است. (ص ۱۱۲-۱۱۸) به احتمال، این اطلاعات پس از بازگشت با استفاده از منابع مکتوب تاریخ مکه بر سفرنامه افزوده شده هرچند برخی اطلاعات آن نادرست است از جمله تاریخ برخی بازسازی‌های مسجدالحرام در دوره عباسی.

(نک: ص ۱۱۶-۱۱۷)

این سفرنامه بر اساس نسخه‌ای خطی موجود در کتابخانه آیت‌الله گلپایگانی به شماره ۴۱۳۲۶ به کوشش رسول جعفریان در مجموعه پنجاه سفرنامه حج قاجاری^۱، نشر علم تهران، سال ۱۳۸۹ ش. و در ۱۱۷ صفحه وزیری